

VERBETERD VERLEDEN OF NIEUWE ORDE?

OPBOUW

De nieuwe Plicht

Rune van Buuren

Eindwerkstuk geschiedenis

Begeleider: Karlijn Olijslager

19 mei 2021

Studentnummer: 6001343

7978 woorden

Samenvatting

De bezetter liet in de eerste twee oorlogsjaren de wederopbouw in Nederlandse handen. Vanuit de vooroorlogse elite kwam een regeringscommissariaat dat Nederland opnieuw vorm moet geven. De NSB wilde juist een 'nieuwe orde' stichten. Via door de bezetter opgezette instituties als de Kultuurkamer poogden zij ook de wederopbouw te beïnvloeden. Aan de hand van twee vaktijdschriften die als spreekbuis van beide kampen dienden, worden de ideeën van beide ogenschijnlijk tegenovergestelde partijen over wederopbouw, herstel ofwel vernieuwing geanalyseerd. Hierbij wordt rekening gehouden met de internationale context en de imperialistische en kolonialistische aard van de bezetting. Uiteindelijk blijken die ideeën nog niet zo gek ver uit elkaar te liggen en lijken de kampen voornamelijk gescheiden door een ander beeld van de toekomst.

Inhoud

Samenvatting	1
Inleiding.....	3
Het Regeringscommissariaat, de NSB en de bezetter	7
Een verbeterd verleden.....	13
De Nieuwe Orde	18
Afkortingenlijst.....	24
Literatuurlijst.....	25

Inleiding

In tijden van crisis worstelen politici met het dilemma tussen vernieuwing en herstel. Terugblikkend op een crisis worstelen historici met het dilemma tussen breuk en continuïteit. Het is vaak een aanleiding om fundamenteel na te denken over de wereld en hoe het daarmee verder moet. De frase ‘terug naar normaal’ lijkt tijdens de coronapandemie een nationaal mantra geworden, hoewel dat ‘normaal’ ook steeds meer wordt bekritiseerd.¹ Zo noemt voormalig Denker des Vaderlands René ten Bos teruggaan naar normaal een gevaarlijke illusie en stellen posters van actiegroep Extinction Rebellion dat ‘normaal’ juist het probleem was.² Hoewel ook Mark Rutte namens het kabinet stelt dat er meer moet gebeuren dan ‘herstel’, is het doel hier dat ‘decennia van groei en sociaaleconomische vooruitgang’ verloren gaan.³ In het verleden behaalde resultaten voor de toekomst dus. De crisis moet slechts een intermezzo vormen, geen breuk.

Hoewel verder uiteraard onvergelijkbaar, heersten er tijdens de Tweede Wereldoorlog vergelijkbare vragen over de toekomst. Moest alles anders of moest men zo snel mogelijk terug naar hoe het was? Publicaties over de oorlog zijn nog amper te tellen, maar de invloed van de oorlog op haar eigen tijd is onderbelicht. Over de vraag of de oorlog een fundamentele breuk of slechts een intermezzo vormt in de Nederlandse geschiedenis zijn historici niet eensgezind.⁴ De bundel *In fatsoen hersteld: zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* van Hansje Galesloot en Margreet Schrevel is een aanzet tot onderzoek naar de processen van verandering en herstel op het gebied van de mentaliteitsgeschiedenis.⁵ Enig ander onderzoek heeft betrekking op politieke en economische verhoudingen, met de conclusie dat vanaf de oorlog een grotere rol voor de overheid was weggelegd in de economie.⁶ Van een culturele doorbraak was echter allerminst sprake, aldus Hans Blom.⁷ Interessant is echter dat op één gebied wél gewag wordt gemaakt van een breuk. Architectuurhistorici Koos Bosma en Cor Wagenaar spreken van *Een geruisloze doorbraak* op het gebied van ruimtelijke ordening en stedenbouw, waarbij Nederland sneller dan ooit van aanblik veranderde.⁸

---

¹ Tobias den Hartog en Hans van Soest, ‘Terug naar normaal is nog ver weg, zegt Rutte’, *AD.nl*, 31 maart 2020; Johan de Veer, ‘Terug naar normaal is nog ver weg’, zegt Wilma Mansveld van de Veiligheidsregio Groningen over de coronacrisis’, *Dagblad van het Noorden*, 16 maart 2021; Maarten Keulemans, ‘Nu het vaccineren is begonnen, gaan we terug naar normaal. Toch? Een vooruitblik op 2021’, *de Volkskrant*, 5 januari 2021.

² Rosan Hollak en Roger Cremers. ‘Terug naar 'normaal' is 'gevaarlijke illusie’’, *NRC Handelsblad*, 30 mei 2020.

³ Rijksoverheid, Mark Rutte, ‘Kamerbrief over duiding van het concept Build Back Better’, 3 maart 2021.

⁴ Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld: zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987) 7.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Geciteerd in: Galesloot en Schrevel, *In fatsoen hersteld*, 7.

⁷ J.C.H. Blom, ‘Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 96 (1981) 2, 300-333, aldaar 331.

⁸ Koos Bosma en Cor Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak: De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995),

Juist omdat in de architectuur en stedenbouw wél een doorbraak wordt geformuleerd, is het interessant om dieper te kijken naar de Wederopbouw, welke ideeën daarachter schuil gingen en wat de invloed van de oorlog was. De Wederopbouw is weliswaar een synoniem geworden voor de periode ná de oorlog, maar die ingrijpende verandering vond plaats tijdens de bezetting. In mei 1940 raakte grote delen van Nederland in een paar heftige oorlogsdagen ernstig beschadigd. De Wederopbouw begon direct daarna, toen de tijdelijk hoogste regeringsmacht opperbevelhebber Henri Winkelman de verantwoordelijkheid voor de wederopbouw in handen legde van ingenieur Johan Ringers, die tot 1943 als Regeringscommissaris voor Wederopbouw en Bouwnijverheid enorme bevoegdheden bezat.⁹ Hij diende echter rekening te houden en samen te werken met de Duitse bezetters, die de voorwaarden van de Wederopbouw bepaalden.¹⁰ Daarnaast is er ook nog de rol van verscheidene NSB'ers, die in een drang tot vernieuwing vanaf het begin invloed wilden uitoefenen op de Wederopbouw, onder andere via Duitse instellingen als de Nederlandsche Kultuurkamer.¹¹

De oorlog leek de Wederopbouw praktisch in twee partijen te verdelen. Aan de ene kant was er het Regeringscommissariaat van Ringers, anti-Duits en voortkomend uit de oude elite en aan de andere kant was er de NSB, die vernieuwing wilde en welwillend tegenover de Duitsers stond. De naoorlogse geschiedschrijving is vaak bekritiseerd omdat het de oorlog in kampen van goed en fout verdeelde.¹² Dit gebeurde eveneens op het gebied van architectuur en stedenbouw, waarvan *Links bouwen, Rechts bouwen* van J.J. Vriend uit 1974 een perfect voorbeeld is; links bouwen was modern en goed, rechts bouwen traditionalistisch en fout in de oorlog.¹³ Hoewel er dus wel degelijk twee 'kampen' waren die invloed uitoefenden op de Wederopbouw, is het belangrijk te kijken naar de nuance, om het verleden 'grijs' te bezien. Mijn onderzoeksvraag luidt dan ook: In hoeverre leidden verschillen in de verhouding tot de oorlog en de bezetter bij zowel het Regeringscommissariaat als de NSB tot afwijkende ideeën over de Wederopbouw in Nederland van 1940 tot 1942?

Onderzoek naar de Wederopbouw bestaat vaak uit architectuurhistorische studies, waarin de achterliggende maatschappelijke ideeën en spanningen deels vergeten worden. Daarnaast gaat het vaak om studies die over de praktijk gaan waarbij onderbelicht blijft waaróm het zo werd gebouwd, wat voor discussies daaraan vooraf gingen en ook wat vervolgens over uitgevoerde projecten werd gedacht. Voorts zijn er ook plannen die niet zijn uitgevoerd die evengoed iets vertellen over de tijdsgeest. Uitgevoerd onderzoek behelst vaak stedelijk-specifieke studies, waarin enkel wordt gekeken naar de wederopbouw van één stad, met meestal de nadruk op de periode ná de oorlog.

---

⁹ Tessel Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw: het leven van dr.ir. J.A. Ringers (1885-1965)* (Amsterdam 2006), 173-178.

¹⁰ Ibidem, 178.

¹¹ Ibidem, 249.

¹² Chris van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001), 399-400.

¹³ J.J. Vriend, *Links bouwen, rechts bouwen: aantekeningen over architectuur en politiek* (Amsterdam 1974).

Tenslotte is veel onderzoek gedaan vanuit een strikt nationaal perspectief, terwijl de bemoeienis en het—imperialistische—perspectief van de bezetter, die uiteindelijk bepaalde, om een internationale blik vragen.¹⁴

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag zal ik eerst kort de situatie, de twee kampen én de rol van de bezetter identificeren. Vervolgens zal ik een analyse maken van twee tijdschriften die tijdens de oorlog verschenen, namelijk het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (TVS) en het *Bouwkundig Weekblad Architectura* (BWA). Het eerstgenoemde committeerde zich aan de Wederopbouwdienst van Ringers, terwijl het BWA gecontroleerd werd door de Kultuurkamer en dus de NSB. Ik zal me hierbij richten op de belangrijkste vragen die een wederopbouw situatie oproept. Hoe moest Nederland eruitzien? Voornamelijk vernieuwd, of voornamelijk hersteld? Hierbij zal niet alleen worden gekeken naar de concrete plannen, wat al vaak is gedaan, maar voornamelijk naar welke idealen er uit spreken. Wat wordt verstaan onder vernieuwing en is dat iets goeds of moet men zoveel mogelijk streven naar herstel? Idem dito met herstel, indien dat wenselijk is, wat is herstel precies? Een ander belangrijk punt van analyse zal de identificatie van het begrip ‘Nederlands’ dan wel ‘Hollands’ zijn. In veel plannen worden deze termen gebruikt, zowel als positieve als negatieve eigenschap. Zo bekritiseerde de NSB bijvoorbeeld plannen van de Wederopbouw dienst als te ‘Hollands’ en daarmee niet vooruitstrevend.¹⁵

5 Ondanks die nadruk op het nationale, is het belangrijk om de internationale context niet uit het oog te verliezen. De architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening stonden uiteraard ook onder invloed van algemene, theoretische ideeën. De economische misère van de jaren dertig maakte menig denker angstig voor revolutie en chaos.¹⁶ Op basis van de tuinstad van de Brit Ebenezer Howard werd in Amerika dankzij Clarence Perry de zogenaamde ‘neighbourhood unit’ ofwel ‘wijkgedachte’ invloedrijk.¹⁷ Steden zouden moeten worden ingedeeld in afgesloten territoriale gemeenschappen. Dit zou naast het voorkomen van chaos de negatief geachte invloed van de moderne steden tenietdoen.¹⁸ De planologie zou een gewenste en georganiseerde maatschappij kunnen plannen. Er moest een scheiding van functies (wonen-werken-winkelen) komen, het verkeer moest de ruimte krijgen, en daarnaast moest er in de stad genoeg groen

---

¹⁴ Ido de Haan, ‘Imperialism, Colonialism and Genocide: The Dutch Case for an International History of the Holocaust’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) 2-3, 301-327, aldaar 326.

¹⁵ H. van Vreeswijk, ‘Drie prijsvragen Amsterdam-Eindhoven-Rotterdam’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 37, 407-410, aldaar 408.

¹⁶ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 15.

¹⁷ Donald Leslie Johnson, ‘Origin of the Neighbourhood Unit’, *Planning Perspectives*, 17 (2002) 3, 227-245, aldaar 239-240.

¹⁸ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 15.

komen.¹⁹ De praktijk stond een gewenste schone lei voor die ideeën echter vaak in de weg.²⁰ De chaos en verwoesting van de oorlog bood echter een kans.²¹

De rol van de Duitse bezetter is een ander belangrijke invloed en een internationale vergelijking kan op die manier specifieke ‘Nederlandse’ kenmerken identificeren.²² Echter is door Ido de Haan ook juist de zwakte van deze benadering blootgelegd. Het neemt aan dat de internationale context overal hetzelfde is. Maar de aard van de bezetter resulteerde in verschillende vormen van bezetting.²³ In zijn betoog stelt hij dat om specifiek Nederlandse fenomenen te begrijpen men juist moet kijken naar de imperialistische en koloniale aspecten van het Derde Rijk en hoe deze aspecten de bezetting van Nederland anders maakte dan die van bijvoorbeeld Frankrijk of Wallonië.²⁴

Nederland was namelijk, in tegenstelling tot die gebieden, onderdeel van Hitlers imperialistische visie, en een potentieel onderdeel van het Germaanse Rijk. En hoewel ook Centraal- en Oost-Europa onderdeel waren van die visie, hoefden Scandinavië, Nederland en Vlaanderen niet ‘gehergermaniseerd’ doch enkel administratief aan het rijk toegevoegd. Dit veranderde het karakter van de bezetting, de omgang met de plaatselijke bevolking en, belangrijk voor dit onderzoek, de omgang met de ruimtelijke ordening en stedenbouw. Eveneens wijst De Haan op het internationaal, en dus ook in Nederland, breder leven van ideeën als Ariërschap, maar ook op het bestaan van koloniale ideeën die intern werden toegepast, bijvoorbeeld in de Stichting Opbouw Drenthe, die overeenkomsten vertonen met de hierboven geschetste tendens van de planologie.²⁵

---

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 15.

²¹ Een sentiment dat onder meer te zien is in H. van der Weyde, ‘Stadsopbouw na groote rampen’, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 6, 114-118, aldaar 114.

²² Zie bijvoorbeeld Pim Griffioen en Ron Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (PhD-dissertatie Universiteit van Amsterdam 2008).

²³ De Haan, ‘Imperialism, Colonialism and Genocide’, 309-310 en 313-314.

²⁴ Ibidem, 315.

²⁵ Ibidem, 321.

Het Regeringscommissariaat, de NSB en de bezetter

Op 13 mei, de vierde dag van de Duitse inval, vluchtten koningin en regering naar Engeland. Opperbevelhebber Henri Winkelman krijgt de hoogste regeringsmacht in Nederland. Winkelman had tijdens de mobilisatie samengewerkt met Johan Ringers, die als waterstaatkundig ingenieur aan verscheidene waterlinies had gewerkt en in de meidagen met Winkelman in contact stond over de waterkundige situatie.²⁶ Na de capitulatie op 15 mei kreeg Ringers van Winkelman de opdracht polders weer droog te laten maken en drie dagen later werd hij op eigen instigatie door Winkelman benoemd tot Regeringscommissaris voor de Wederopbouw.²⁷ Onder zijn leiding groeide het Regeringscommissariaat uit tot een volwaardige dienst met grote bevoegdheden, tot hij door de bezetters werd geïnterneerd in april 1943.²⁸

De autoriteit van Ringers was echter nooit absoluut en werd vanaf het begin van de Wederopbouw beperkt en bestreden. Ten eerste was er de bezetter, met aan het hoofd Rijkscommissaris van Nederland Arthur Seyss-Inquart, die Nederland zag als onderdeel van een nieuw Europa en zich hiertoe ook bemoeide met de ruimtelijke planning en de wederopbouw.²⁹ Ten tweede NSB'ers, die eveneens een nieuwe orde voorstonden en op invloedrijke posities terechtkwamen dankzij de bezetter. Belangrijk voor de wederopbouw is Tobie Goedewaagen, die zowel secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK³⁰) als president van de Kultuurkamer was.³¹ Voor een goed begrip van deze verschillende invloeden, is het belangrijk een korte geschiedenis van de Wederopbouw te schetsen en de drie belangrijkste partijen en hun onderlinge verhoudingen te identificeren.

Ringers' benoeming op 18 mei 1940 ging gepaard met grote bevoegdheden. Hij werd belast met de leiding van 'alle werkzaamheden, verband houdende met den wederopbouw', ofwel het

---

²⁶ 'De staf van Winkelman berichtte Ringers dat bij Nieuwveen een granaat in de dijk was ingeslagen. Ringers pakte de fiets, reed naar het hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht aan de Nieuwe Uitleg, waar de telefoon werkte, en vernam tot zijn tevredenheid dat de Provinciale Waterstaat het gat reeds aan het dichten was. [In zijn dagboek schreef hij:] 'Onze organisatie bleek goed te werken'', Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 166 en 169.

²⁷ Ringers' rechterhand Zander Ijske van der Meer blikte in 1971 als volgt terug: 'we bespraken hoe de zaak—er was toen heel veel verwoest—weer moest worden opgebouwd. Ringers trad toen in verbinding met Winkelman, de opperbevelhebber, en [Raad van State-lid] mr. J.B. Kan draaide in een week tijds een wederopbouwwetgeving in elkaar. Ringers werd regeringscommissaris en ik secretaris.' Geciteerd in: Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 175

²⁸ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 283.

²⁹ Ido de Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide', 314; Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 49.

³⁰ Seyss-Inquart splitste het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap in het DVK en het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, waarbij de eerste voornamelijk bemand was door NSB'ers en de laatste de bestaande ambtenarij overnam, waardoor een continue competentiestrijd woedde, Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 43-44.

³¹ David Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950* (Nijmegen 2017) 43-44.

'herstel van het verkeerswezen, de drooglegging van onderwaterzettingen, den wederopbouw van steden, dorpen en gebouwen en al hetgeen daarmee samenhangt'.³² Op 24 mei besloot Winkelman dat Ringers simpelweg alle plannen vaststelde en dat eenieder verplicht werd deze te aanvaarden. Zo nodig werd gebruik gemaakt van 'den sterken arm'.³³ Om de geleden schade zo goed mogelijk te kunnen herstellen werd het voor hem mogelijk om over te gaan tot onteigening. Beroep werd onmogelijk. Wel werd slachtoffers in hetzelfde besluit een tegemoetkoming in het vooruitzicht gesteld.³⁴

Ringers gebruikte deze macht en dat was nodig ook. In een paar dagen had de Duitse invasie een spoor van vernieling achtergelaten. Landbouwgrond stond onder water, vliegvelden waren verwoest en op één na waren alle bruggen over de grote rivieren opgeblazen. De kernen van Alblasserdam, Bleskensgraaf, Yerseke, Middelburg, Rhenen, Scherpenzeel, Valkenburg (Zuid-Holland), Wageningen en Zevenbergen waren verwoest.³⁵ Daarnaast was er natuurlijk het bombardement op Rotterdam, dat honderden mensen het leven kostte en een dagenlange brand veroorzaakte.³⁶ Meer dan dertigduizend woningen, winkels en kantoren werden verwoest en een gebied van ongeveer 370 voetbalvelden werd veranderd in puin. Bijna tachtigduizend mensen raakten dakloos.³⁷ De eerste opgave voor het Regeringscommissariaat voor de Wederopbouw (RvdW) was dan ook het herstellen van de infrastructuur, voedselproductie en de huisvesting van zowel mensen als bedrijven en winkels.

Om dit zo efficiënt mogelijk te organiseren verzamelde Ringers een kleine staf bekenden om zich heen om bestaande instellingen aan te sturen.³⁸ Nadat eind mei 1940 een groot deel van de infrastructuur was hersteld en het puin geruimd, bleek wederopbouw ingewikkelder dan gedacht.³⁹ Schadevergoeding moest met het ministerie van Financiën onderhandeld en bouwmaterialen met de bezetter. Daarnaast was het niet zomaar een kwestie van bouwen; er moest gepland worden. Hele dorps- en stadskernen bestaande uit panden met diverse functies dienden te worden herbouwd. Er moest niet alleen rekening gehouden worden met het verkeer, men moest bepalen hoe het gezicht

---

³² 'Besluit van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 21 mei 1940, betreffende den Wederopbouw I', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* O. 550, 22 mei 1940.

³³ 'Besluit van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 24 mei 1940, betreffende den Wederopbouw I', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* O. 552, 24 mei 1940.

³⁴ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, .

³⁵ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 91.

³⁶ Schattingen lopen uiteen van 650 tot 950 doden, NIOD, 'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland', <https://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland> (11 april 2021).

³⁷ Stadsontwikkeling, Museum Rotterdam en Stadsarchief Rotterdam, 'Bombardement en brandgrens', <https://www.brandgrens.nl/bombardement-en-brandgrens> (11 april 2021).

³⁸ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 94.

³⁹ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 192-193

van dorp of stad, en indirect van Nederland, eruit moest zien. De wederopbouw was een architectonische en stedenbouwkundige opgave.

Uiteindelijk groeide het RvdW dan ook uit tot een dienst met ongeveer duizend medewerkers verspreid over het land.⁴⁰ Bij de provincies kwamen 'contactcommissarissen' en op gemeentelijk niveau bouwbureaus die moesten toezien op de aanbesteding, het verdelen van bouwmaterialen en het contact met gedupeerden.⁴¹ Om de stedenbouwkundige opgave te lijf te gaan stelde Ringers een adviescommissie in bestaande uit de stedenbouwkundigen M.J.I. de Jonge van Ellemeet, L.S.P. Scheffer en P. Bakker Schut.⁴² Zij bespraken de stedenbouwkundige plannen die ontworpen waren op gemeentelijk initiatief.⁴³ Gezien de drie ook deels het bestuur vormden van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, is het niet verwonderlijk dat wederopbouwplannen werden gepubliceerd in haar orgaan TVS. De plannen van het RvdW stonden niet alleen in het teken van herstel, er werd ook aan verbetering gedacht.⁴⁴ De architectuur moest van hoge kwaliteit zijn en zich aanpassen aan de omgeving.⁴⁵ Het RvdW stelde hiertoe gewestelijke commissies in die lijsten moesten opstellen van kundige en lokaal beschikbare architecten.⁴⁶ De resulterende bouwstijl was traditionalistisch.⁴⁷

Het beleid van het RvdW riep echter ook verzet op, dat zich voornamelijk concentreerde in de NSB, die van begin af aan het RvdW probeerde te controleren.⁴⁸ De NSB had een flinke machtspositie met Tobie Goedewaagen bij het DVK en de Kultuurkamer, waarvan alle kunstenaars—en ook architecten—lid dienden te worden. De Kultuurkamer nam, ondanks verzet, eveneens alle kunstenaarsverenigingen—en ook de BNA—onder bewindvoering.⁴⁹ Nog geen jaar na de bekendmaking van de instelling van de Architectencommissies in 1940 stond in het BWA dat de leiding van de BNA was overgenomen door Bertus Boezeman.⁵⁰ Hij had eerder met anderen contact opgenomen met de BNA om te klagen over de architectenlijsten, die zijn naam niet droegen. Dit sorteerde echter geen effect waarna hij naar eigen zeggen het plan opdeed om de leiding van de

⁴⁰ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 94.

⁴¹ Ibidem, 97.

⁴² 'Stedebouwkundige adviescommissie inzake den wederopbouw', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 21 (1940) 11, 204.

⁴³ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 99.

⁴⁴ 'Overenkomstig de bekende opvattingen van den Regeringscommissaris [...] is er naar gestreefd, bij de reconstructie, waar mogelijk, verbeteringen aan te brengen in de stedebouwkundige structuur van de plaats', S.J. van Embden, 'Het Herbouwplan voor Alblasterdam', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 5, 94-101, aldaar 95.

⁴⁵ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 99.

⁴⁶ 'Instelling Architectencommissies Wederopbouw', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 34, 267.

⁴⁷ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 99.

⁴⁸ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 249.

⁴⁹ Ibidem, 44-45.

⁵⁰ 'Beschikking', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1940) 26, 217.

BNA over te nemen.⁵¹ Hiervoor wendde hij zich tot het DVK en na enige leugens over zijn positie kreeg hij zijn zin. Na zijn aanstelling als gemachtigde van de BNA sloot hij zich aan bij de NSB.⁵²

Naast rancune en opportunisme was het verzet van NSB-zijde echter ook gemotiveerd om een stedenbouw en architectuur te ontwikkelen die paste in de Nieuwe Orde, de nieuwe toekomst. Goedewaagen zag architectuur vooral als een uiting van politieke wilskracht, waarmee afgerekend kon worden met het verleden: 'Politieke 'opbouw' en 'wederopbouw' van het mat geworden Nederlandsche volk lopen parallel met den wederopbouw in den zin van den architect en zijn stedenbouw'.⁵³ Bouwkunst was de manifestatie van 'het opperste kunnen van geheel een volk', in tegenstelling tot een individu.⁵⁴ Een belangrijke taak van de Kultuurkamer was dan ook het vormen van gilden, waarin kunstenaars samen moesten werken. Naast Goedewaagen waren er ook NSB-gezinde beroepsarchitecten die nadachten over wat de architectuur van de Nieuwe Orde moest worden. In 1940, voor de Kultuurkamer, werd het Nederlandsch Architecten Gilde (NAG) opgericht dat streefde naar beroepsorganisatie en bevordering van architectuur in nationaalsocialistische geest.⁵⁵ In 1941 had het ongeveer tweehonderd leden die de kolommen van het BWA beheersten.⁵⁶

De bezetter speelde met haar kolonialistische en imperialistische ambitie op de achtergrond altijd een rol. Aan het hoofd stond uiteraard Rijkscommissaris Seyss-Inquart, maar om hem heen speelden verschillende instanties een rol in de Wederopbouw. Er was een afdeling voor Ruimtelijke ordening, geleid door H. Roloff, die tot doel had een planningsstructuur op te zetten die Nederland zou opnemen in het Derde Rijk.⁵⁷ Daarnaast was er de afdeling voor Nederzettingen en Bouwen, geleid door W. Münster, die vooral tot doel had om het Rijk te voorzien van monumentale gebouwen voor de officiële organen van dat Rijk, exact Goedewaagens uiting van politieke wilskracht via architectuur.⁵⁸ Tenslotte was er de afdeling Bouwnijverheid onder leiding van R. Werckshagen, die de kolonialistische aard van het Rijk het duidelijkst illustreert. Werckshagen was aangesteld in Noord-Frankrijk, België en Nederland tegelijk en had als taak de bouwnijverheid te overzien en waar nodig in te zetten voor de oorlogsactiviteiten van het Rijk.⁵⁹ Van hem was Ringers afhankelijk voor zijn

---

⁵¹ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 48.

⁵² Ibidem, 52.

⁵³ T. Goedewaagen, *Passer en speer: Cultuurpolitieke redevoeringen*, eerste reeks (Den Haag 1941), 5-6, geciteerd in: Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 98.

⁵⁴ T. Goedewaagen, *Passer en speer: Cultuurpolitieke redevoeringen*, tweede reeks (Den Haag 1943), 147-153, geciteerd in: Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 99.

⁵⁵ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 62.

⁵⁶ W.A. Herweijer, 'Rede herdenking 1-jarig bestaan technisch gilde te Utrecht, 22 november 1941', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 48, 398-400, aldaar 400.

⁵⁷ De Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide', 315; Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 48.

⁵⁸ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 49.

⁵⁹ Ibidem, 52.

bouwmaterialen, wat al vanaf juni 1941 een enorm probleem werd, omdat alle Wehrmachtswerken prioriteit kregen.⁶⁰

Aanvankelijk bemoeide de bezetter zich amper direct met de Wederopbouw. Teneinde het Germaanse broedervolk te winnen voor het Rijk diende het land heropgebouwd te worden. De bestaande elites onder toezicht door laten regeren leek de efficiëntste en meest legitieme manier.⁶¹ Duitsland had zelf uiteraard ook baat bij een functionerend land. Het herstellen van de waterwegen was één van de capitulatievoorwaarden.⁶² Ringers' RvdW was een planapparaat in opbouw en kennelijk vond de bezetter dat aanvankelijk het allerbelangrijkst, met het oog op de toekomstige opname. De bezetter greep niet in toen Ringers de inzet van Nederlandse arbeiders in Duitsland blokkeerde.⁶³ Evenmin werd er gehoor gegeven aan NSB'ers die tevergeefs invloed wilden krijgen op de dienst. Goedewaagen, uiteindelijk vriend van Seyss-Inquart, probeerde tevergeefs NSB-gezinde architecten op het RvdW te krijgen.⁶⁴ Het enige waar Goedewaagen en Ringers overeenstemming vonden was dat het nieuwe Rotterdam een 'Nederlands' karakter diende te krijgen, hoewel we later zullen zien dat het uiteraard onderwerp van debat was wat dat betekende.⁶⁵

Daarnaast was er nog een andere reden voor de aanvankelijke terughoudendheid. Het nieuwe imperium plaatste het Duitse belang altijd voorop, dit was immers het hart, de basis van het Rijk.⁶⁶ Het was voor de Duitsers moeilijk uit te leggen dat—terwijl Duitse steden in puin werden gelegd door geallieerde bombardementen—Nederland herbouwd werd.⁶⁷ Het bestuur was ingericht op basis van sociaal-darwinisme, waarbij altijd en overal competentiestrijd was.⁶⁸ Bestuurders waren als de dood dat hun naam op een Nederlands wederopbouwplan stond, eentje die misschien wel gezien ging worden door de Führer zelf, zoals met de plannen van Rotterdam daadwerkelijk gebeurde.⁶⁹ Dan liet men liever de Nederlanders hun gang, zodat het altijd op hen kon worden afgeschoven. Nederlandse stedenbouwkundigen zagen ook dat de bezetter gaarne zag dat initiatieven uit 'Nederlandschen' kring kwamen.⁷⁰

Uiteindelijk kwam er toch een omslag in de positie van de bezetter. De Haan lokaliseert deze verandering in bezettingstactiek ook in de uitbuitende natuur van het Duitse Rijk. De aanvankelijke

---

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ De Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide', 315.

⁶² Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 182.

⁶³ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 94.

⁶⁴ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 101.

⁶⁵ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 257; Van Vreeswijk, 'Drie prijsvragen Amsterdam-Eindhoven-Rotterdam', 408.

⁶⁶ De Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide', 315.

⁶⁷ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 210.

⁶⁸ De Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide', 315.

⁶⁹ Ibidem, 209.

⁷⁰ Frits Bakker Schut, 'Richtlijnen voor een nieuwe woningpolitiek', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 7/8, 138-141, aldaar 139.

steun van elites die dankzij de misère van het Interbellum verandering voorstonden was halverwege de oorlog grotendeels verdwenen omdat duidelijk werd dat de Duitse belangen in het Nieuwe Europa puntje bij paaltje altijd voorop stonden.⁷¹ Het Rijk schakelde ook in de Germaanse 'broedergebieden' over op het beleid dat vanaf het begin in bijvoorbeeld Tsjechië werd gevoerd: totale exploitatie.⁷² Nederlandse arbeiders werden tewerkgesteld in de Duitse oorlogsmachine en in juli 1942 kwam er een bouwstop die de Nederlandse Wederopbouw feitelijk beëindigde.⁷³ Een jaar later werd Ringers geïnterneerd toen hij betrokken bleek bij het Nationale Comité, een organisatie met vertegenwoordiging van de oude partijen die—om chaos te voorkomen—het bewind van het land wilde overnemen bij een Duitse nederlaag.⁷⁴

---

⁷¹ De Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide', 315.

⁷² Ibidem.

⁷³ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 211.

⁷⁴ Ibidem, 283.

Een verbeterd verleden

In het voorgaande hoofdstuk is uiteengezet dat de wederopbouw de taak was van het RvdW onder leiding van Ringers. Nu zullen we—voornamelijk aan de hand van het TVS—kijken welke ideeën over de Wederopbouw leefden bij het RvdW. Ik zal hierbij kijken hoe men wederopbouw voor zich ziet, wat en hoe hersteld, veranderd of vernieuwd moest worden, wat de relatie tussen verleden, heden en toekomst is, en wat de ideeën zijn met betrekking tot architectuur, stedenbouw en ‘Nederlandsheid’. Tenslotte kijk ik of er sprake is van een kolonialistisch aspect. Het TVS is van het begin duidelijk over haar loyaliteit aan het RvdW, wat natuurlijk niet verwonderlijk is daar bestuurs- en redactieleden het RvdW adviseerden. Vanaf het juli-augustus-nummer van 1940 wordt ‘tevens gewijd aan den Wederopbouw’ aan haar titel toegevoegd.⁷⁵ Het tijdschrift staat in direct contact met secretaris Zander Ijske van der Meer van het RvdW en brengt in elk tijdschrift een opsomming van de stand van zaken van de Wederopbouw, naast de stedenbouwkundige plannen zelf. Daarnaast zijn artikelen over stedenbouw in het algemeen eveneens interessant om een beeld te geven van de ideeën die heersten rond het RvdW.

Het eerste dat opvalt is dat Wederopbouw werd gezien als een enorme kans voor verbetering. De oorlogsschade had in meerdere of mindere mate de door stedenbouwkundigen gewenste schone lei met zich meegebracht. In de eerste drie nummers na de Duitse inval wordt dit sentiment vertolkt door H. van der Weyde, die schrijft over stadsopbouw na grote rampen, en de stedenbouwkundige kansen hierdoor geboden.⁷⁶ Zo schrijft hij over de verbeteringen bij de herbouw van Londen na de grote brand van 1666.⁷⁷ In de eerste concrete wederopbouwplannen, van Valkenburg en Alblasserdam, wordt zelfs bijna gesuggereerd dat meer oorlogsgeweld wenselijk was geweest.⁷⁸ Frits Bakker Schut pleit voor een nieuwe woningpolitiek met meer overheidsbemoeyenis, iets dat de ‘nieuwe situatie’ sowieso had gebracht.⁷⁹ Het RvdW, dat die overheidsbemoeyenis belichaamde, vond overal dingen die ‘in 1940 niet meer op hun plaats waren’ en stelde bij monde van secretaris Van der Meer dat het dus onlogisch was ‘om alles precies zoo op te bouwen als het geweest is’.⁸⁰

⁷⁵ De Redactie, ‘Ons Tijdschrift en de Wederopbouw’, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 7/8, 129.

⁷⁶ Van der Weyde, ‘Stadsopbouw na groote rampen’, 114.

⁷⁷ Ibidem, 116-118.

⁷⁸ ‘Bij het bombardement heeft niet de bedoeling voorgezeten de gunstigste voorwaarden te scheppen.....’ Wieger Bruin, ‘Het wederopbouwplan van Valkenburg (Z.H.)’, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 11, 210-212, aldaar 212; ‘Het oorlogsgeweld daarentegen gaat een volstrekt willekeurige baan, en zo hangt het af van het toeval, of het ruimte vrij maakt voor stedebouwkundige correcties van meer of minder belang.’ Van Embden, ‘Het Herbouwplan voor Alblasserdam’, 95-96.

⁷⁹ Bakker Schut, ‘Richtlijnen voor een nieuwe woningpolitiek’, 138.

⁸⁰ ‘De wederopbouw van stad en land’, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 5, 218-219, aldaar 218.

Verbetering had verschillende facetten, zowel in theorie als praktijk. Om de ruimte voor een verbeteringsslag te scheppen ruimde de dienst vanaf het begin niet enkel puin, maar ook fundamenteën en leidingen.⁸¹ Als onbeschadigde panden verbetering in de weg stonden was sloop daarvan eveneens een optie.⁸² Het maakte de weg vrij voor de in de inleiding genoemde ideeën van functiescheiding, ruimte voor verkeer en groen. De oude steden waren te dicht bebouwd, onhygiënisch en smal. In Rotterdam werden nog niet eens de helft van de verloren woningen vervangen, maar ook in andere steden zoals Wageningen werd minder teruggebouwd.⁸³ Bijna alle plannen voorzagen in verkeerstechnische verbeteringen, veelal wegverbredingen. Onder andere in Rhenen en Wageningen kwam meer groen voor recreatie.⁸⁴ De fouten van het verleden moesten hersteld in het heden, of zoals Ringers het stelde: 'Niet alleen betere woningen, levendiger straten, maar ook herstel van wat in vroeger jaren verzuimd is, n.l. het vormen van een organische stad, met hart en longen en een lief gelaat'.⁸⁵

Verbetering door minder terug te bouwen betekende indirect meestal uitbreiding. Nieuwe wijken werden gepland buiten de bestaande kernen van beschadigde steden als Rotterdam en Middelburg. Uit angst voor een grotere kloof tussen stad en platteland, waarbij Bakker Schut duidelijk een idealistisch beeld van het platteland combineert met het bekende idee van de verderfelijke invloed van de stad, pleitte hij wat betreft nieuwe wijken voor de tuinstad en de wijkgedachte.⁸⁶ Het goede van de plattelandsgemeenschap moest in de stad ook mogelijk zijn. Een goed voorbeeld van de uitwerking van die ideeën is de Alkmaarse wijk Bergerhof, gebouwd in 1941 en 1942 voor vluchtelingen uit Den Helder.⁸⁷ De wijk is gepland in stroken woningen met gemeenschappelijk groen en een kleuterschool. Het collectieve karakter was een vertaling van de veranderde ideeën over wat stedenbouw moest bereiken. Architecten hadden een maatschappelijke taak om eenheid te bevorderen in de wijk. Wat gebouwd werd moest het gedrag van mensen beïnvloeden. Dat gedrag moest coöperatief zijn, zoals de nieuwe samenleving er na de oorlog ook uit moest zien.⁸⁸

---

⁸¹ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 202.

⁸² 'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 5, 218-219, aldaar 218.

⁸³ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 202; A. Kraayenhagen, 'Het Wederopbouwplan van Wageningen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 6, 113-118, aldaar 115.

⁸⁴ C. Pouderooyen, 'Plan voor den wederopbouw van Rhenen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 21 (1940) 12, 224-232, aldaar 232; J.T.P. Bijhouwer, 'De Wageningsche vestinggordel', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 6, 118-122, aldaar 120.

⁸⁵ Geciteerd in: Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 203.

⁸⁶ Bakker Schut, 'Richtlijnen voor een nieuwe woningpolitiek, 140-141.

⁸⁷ P. Verhagen, 'De Bergerhof te Alkmaar', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 24 (1943) 7/8, 94-99, aldaar 94.

⁸⁸ Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 207.

De verbetering moest echter geen algehele vernieuwing zijn, omdat karakter behouden moest worden. Bakker Schut is duidelijk bang als revolutionair te worden gezien. Hoewel hij toegeeft dat meer overheidsbemoediging een grote verandering vormt, zwakt hij dit af door te stellen dat deze verandering geleidelijk, in 'Nederlandschen aard', dient te worden uitgevoerd.⁸⁹ Zijn vernieuwing moet 'historisch gefundeerd' zijn.⁹⁰ Van der Meer sluit hier naadloos bij aan; wederopbouw moet naast bij het heden en de toekomst ook aansluiten bij het verleden: 'De grondgedachte van den wederopbouw is, dat de stad of het dorp beter en mooier moet verrijzen dan het geweest is, doch dat het zijn oorspronkelijk karakter moet behouden'.⁹¹

Dit karakter was natuurlijk voor een groot deel een kwestie van architectuur, waarvoor het RvdW zoals gezegd twee eisen stelde; kwaliteit en harmonie. Het moest een architectuur 'van groote beschaving' worden, passend bij 'onzen Nederlandschen bouwtrant uit de beste tijden'.⁹² Het regionale karakter van de opgezette commissies was een bewuste keuze uit het idee dat elke streek een eigen karakter bezat dat uitgedrukt werd in bouwkunst. Landschap en omgeving moesten gezond worden aangepast, zonder geconstrueerde tegenstellingen. Architecten die werkten vanuit (regionale) traditie kwamen zodoende als eerst in aanmerking.⁹³ Het resultaat was een architectuur met wortels in het verleden in toekomstbestendige stedenbouwkundige plannen. Het uitdrukken en koesteren van het eigene wordt ook wel geduid als daad van (passief) verzet, hoewel een streekeigen architectuur ook prima in het straatje van de bezetter paste.⁹⁴ Middelburg is hiervan een goed voorbeeld. Volgens het TVS was in het plan sprake van 'Middelburgsche speelscheid' in de gevels waardoor de 'Zeeuwsche hoofdstad, zij het dan ook in eenigszins gewijzigden zin, haar karakter behouden' zal.⁹⁵

Verzameling van te bouwen gevels te Middelburg, voornamelijk aan de Lange Burg. Noordzijde

Tekening van H. Klarenbeek.

⁸⁹ Bakker Schut, 'Richtlijnen voor een nieuwe woningpolitiek', 138 & 141.

⁹⁰ Ibidem, 141.

⁹¹ 'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 21 (1940) 12, 218-219, aldaar 219.

⁹² De Redactie, 'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 5, 218-219, aldaar 218.

⁹³ Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 99.

⁹⁴ Ibidem, 12; Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 213.

Het balanceren van verbetering en behoud van karakter is niet alleen van invloed op de architectuur, maar ook op het stedenbouwkundig plan. Pouderoyen bespreekt in zijn plan voor Rhenen de stedenbouw in het algemeen. Hij ziet een stadsplan als een vertolking van het 'volkseigene' en stelt dat er zo iets zou moeten zijn als een 'stedenbouwkundig monument' dat bescherming geniet.⁹⁶ In een stadsplan zit een karakter of 'groeibeginsel' besloten dat altijd bewaard kan blijven, ook na verwoesting en nodige vernieuwing om de stad niet tot museumstuk te laten worden. Als een vernieuwing niet slaagt is er niet genoeg naar dat karakter geluisterd en is er sprake van het 'buitensporige van het nieuwe'.⁹⁷

Het mooiste voorbeeld voor de verbetering van het heden vanuit het verleden is wellicht te vinden bij de wederopbouw in Wageningen. In het wederopbouwplan zijn allerlei wijzigingen aan de vooroorlogse situatie opgenomen, ten dienste van het verkeer, de markt en de recreatie. De vorm waarin dit gebeurde is echter volledig gebaseerd op het verleden. Het plan voor meer groen van J.T.P. Bijhouwer baseert zich op de 'oude, pittige contouren' van de gracht en wil het verleden tonen door de restanten van de oude stadsmuur op te graven.⁹⁸ Een overgebleven plattegrond uit 1600 werd samen met de monumentale te restaureren kerk als richtsnoer genomen.⁹⁹ Wijzigingen aan de vooroorlogse situatie, zoals het verwijderen van een rij huizen voor de kerk en het naar voren brengen van een bouwblok aan de markt, brengen elementen uit het verleden terug of duidelijker in beeld, maar bevredigen hiermee een eigentijdse behoefte. Hierdoor ontstond meer ruimte voor markten én voor een nieuw bijgebouw voor de kerk. Het kerkbestuur gaf aanvankelijk de voorkeur aan moderne nieuwbouw, maar ging hierdoor akkoord met renovatie.¹⁰⁰

16

Het mooiste onderdeel van deze evenwichtsoefening heden-verleden is echter de herinrichting van de Hoogstraat die tussen de oorspronkelijke toegangspoorten van de vestingstad loopt. Bij de Bergpoort was een S-bocht voor defensieve doeleinden. Deze werd in de wederopbouw niet helemaal rechtgetrokken maar slechts een beetje, zodat de straat 'voldoende duidelijk zou spreken om de afsluiting van de oude stad kenbaar te maken, zonder dat de eischen van het lokale verkeer al te zeer zouden worden veronachtzaamd'.¹⁰¹

Interessant is verder dat Bakker Schut in zijn 'nieuwe woningpolitiek' ook pleit voor 'versnelde „binnenkolonisatie” om de vlucht 'van de beste elementen van het land naar de stad' tegen te gaan. Land- en stadsarbeiders zouden grond in bezit kunnen krijgen, hoewel 'het grootste

---

⁹⁵ 'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouwkunde* 22 (1941) 7/8, 136-137, aldaar 137.

⁹⁶ Pouderoyen, 'Plan voor den wederopbouw van Rhenen', 227.

⁹⁷ Pouderoyen, 'Plan voor den wederopbouw van Rhenen', 230.

⁹⁸ Bijhouwer, 'De Wageningsche vestinggordel', 120.

⁹⁹ Kraayenhagen, 'Het Wederopbouwplan van Wageningen', 114-115.

¹⁰⁰ C.D. Gast en M.E. De Ruiters, *Verwoesting en wederopbouw van Wageningen 1940-1945*, 34.

¹⁰¹ *Ibidem*, 117.

deel van de *stadsarbeiders*' 'geestelijk te ver van het platteland afstaan'.¹⁰² De verbindingen tussen land, mensen en karakter stimuleerde het Duitse koloniale project in het oosten, maar zoals eerder gesteld leefden deze ideeën in Nederland ook. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in de Zuiderzeewerken, een project dat de Duitsers voortzetten als Arisch showproject en om de voedselproductie op peil te houden, maar ook omdat het dus zo perfect aansluit bij de plannen voor het Oosten.¹⁰³ Het was onderdeel en onderdeel waren van een Europeesbrede ontwikkeling waarin een technocratisch en biopolitiek beeld van de bevolking breed geaccepteerd was.¹⁰⁴

---

¹⁰² Bakker Schut, 'Richtlijnen voor een nieuwe woningpolitiek', 141.

¹⁰³ Coen van der Wal, *In praise of common sense: Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders* (Rotterdam 1997), 87.

¹⁰⁴ De Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide', 319.

De Nieuwe Orde

Het gedachtegoed van de NSB over de Wederopbouw kwam tot uiting in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* (BWA) vanaf juni 1941, wanneer de BNA en daarmee het BWA onder beschikking worden gesteld van NSB'er Boezeman.¹⁰⁵ Naast Boezemans persoonlijke vendetta tegen de architectenlijsten van het RvdW kwam het BWA vanaf dat moment in het teken te staan van de 'nieuwe ordening' van de cultuur—en dus ook van de bouwkunst—die met de Kultuurkamer van de bezetter en Goedewaagen was ingezet. Naast de gebruikelijke artikelen over gerealiseerde ontwerpen verschijnen in het blad toespraken en uiteenzettingen over wat deze nieuwe orde in de bouwkunst moet inhouden, en wat het vraagt van architect tot glazenier.¹⁰⁶ Boezeman waarschuwt leden dat zij die tegenwerken niet kunnen 'verwachten dat straks met hun belangen rekening wordt gehouden. (...) Wie zich terzijde stelt blijft daar en wie niet meewerkt is tegen ons'.¹⁰⁷ Er moet een gezonder ordening komen waarin het algemeen belang boven het persoonlijk belang staat.¹⁰⁸

Wat die Nieuwe Orde precies moet betekenen is echter niet altijd even duidelijk. Eén duidelijke bouwsteen vormt het 'volk'. Volgens A.J. Kropholler moet er een 'volkscultuur' geschapen worden.¹⁰⁹ Volgens A. Soetens moet architectuur een 'drager van volkscultuur' zijn.¹¹⁰ H. Buys benoemt in een bespreking van Goedewaagens redevoeringen dat vanaf de negentiende eeuw de kunstenaar ontbonden werd van het volk, waarna een 'chaotische wisseling van „kunststijlen” plaatsvond.¹¹¹ Kropholler noemt eveneens de kunst „ismen” die induisten tegen 'elke volksverlevering'.¹¹² Goede architectuur wordt dus als vanzelf goed beoordeeld door het 'volk', en Buys vindt dan ook dat 'de cultuurwerker weer een deel van het volk' moet worden.¹¹³

Een worteling van het volk uitdrukken in de stijl van een gebouw is echter niet erg concreet. Buys stelt dat Goedewaagens idee van architectuur als politieke uiting eveneens geen uitweg biedt.¹¹⁴ Men lijkt meer bewust van wat men niet wil. In 'Een woord aan onze Nederlandsche architecten' stelt Th. Anema dat men zich blindt staart op de 'Angelsaksische volkeren' en dat de bouwkunst niet langer verkwanseld moet worden aan 'internationalisme en mode', maar over wat

---

¹⁰⁵ 'Beschikking', 217.

¹⁰⁶ J.C. Smislaert, 'Reorganisatie architectenberoep' *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 9, 79-80; C. Lindenaar, 'De glazenier in den nieuwen tijd', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 6, 45-47.

¹⁰⁷ B. Boezeman, 'Aan de leden', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 32, 265.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ A.J. Kropholler, 'Wat was, is en komen moet', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 33, 277.

¹¹⁰ A. Soetens, 'Hoe winnen wij het verloren vertrouwen terug?', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 2, 9-10, aldaar 10.

¹¹¹ H. Buys, 'Nederlandsche cultuurpolitiek: Prof. Dr. T. Goedewaagen aan het woord', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 52, 431-432, aldaar 431.

¹¹² Kropholler, 'Wat was, is en komen moet', 277.

¹¹³ H. Buys, 'Nederlandsche cultuurpolitiek', 431.

¹¹⁴ Ibidem, 432.

het dan wél moet zijn komt hij niet verder dan 'nationaal'.¹¹⁵ In hetzelfde nummer wordt dan ook afgevraagd of 'wij' voor problemen staan.¹¹⁶ Het stuk zonder auteur begint positief door te stellen dat het aanvankelijke religieus en politiek verdeelde verzet tegen de internationale bouwkunst nu eindelijk verenigd is onder een algemeen leidend beginsel—dat van de Nieuwe Orde. Tot nu toe weet men daardoor echter enkel dat 'de nieuwe architectuur ons nationaal karakter moet weerspiegelen, dat deze architectuur afhankelijk is van het nationaal bewustwordingsproces'.¹¹⁷ Na wat weerspiegeling is de enige houvast die het stuk biedt het verleden, waaruit de nieuwe architectuur inspiratie moet putten.¹¹⁸ De nieuwe architectuur van de Nieuwe Orde had dus als enige houvast het verleden.

In tegenstelling tot het verbeterde verleden van het RvdW is er op de pagina's van het BWA geen overeenstemming over de rol van verleden, heden en toekomst. Kropholler schrijft dat het goede uit het verleden (dat de genoemde 'volksverlevering' doorstaat) men helpt om verder te gaan op de 'weg der ontwikkeling'.¹¹⁹ Buys is minder te spreken over het recente verleden; een cultureel 'ziekteproces'. Gelukkig kan de Nieuwe Orde zorgen voor een 'nieuw, frisch cultuurleven', een 'wedergeboorte, van een groote arische cultuur, die continenten omspant'.¹²⁰ In een later artikel stelt hij dat de moderne architectuur niet meer 'wortelde in het volk', iets dat de nieuwe Duitse bouwkunst wel doet.¹²¹ J.C. Smislaert, van het NAG, wilde eveneens een nieuwe, nationaalsocialistische architectuur, om 'volksche cultuurmonumenten in het heden te scheppen en aan het nageslacht over te dragen'.¹²² Kritiek is er dan ook op de door het RvdW uitgeschreven prijsvraag voor het ontwerp van het Hofplein en de Blaak in Rotterdam, waar wordt gevraagd om een 'zoo zuiver mogelijk Hollandsch karakter'.¹²³ Van Vreeswijk vindt dat Hollandse zeker niet slecht, maar stelt dat dit karakter vanzelf ontstaat. Men moet er niet naar op zoek, dat is een vlucht in het verleden, waarmee men zich af keert van 'het tijdsgebeuren en de toekomst'.¹²⁴

Dat is een verwijt dat vaker wordt gemaakt, als gevolg van een botsend toekomstbeeld. De verkapte dreigementen direct na Boezemans aantreden duiden al op de beperkte bereidheid van Nederlandse architecten om mee te werken aan de Nieuwe Orde. In een toespraak voor het NAG

---

¹¹⁵ Th. Anema, 'Een woord aan onze Nederlandsche architecten', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 8, 65-66, aldaar 65.

¹¹⁶ 'Staan wij voor problemen?', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 8, 67-68.

¹¹⁷ Ibidem, 67.

¹¹⁸ Ibidem, 68.

¹¹⁹ Kropholler, 'Wat was, is en komen moet', 277.

¹²⁰ Buys, 'Nederlandsche cultuurpolitiek', 432.

¹²¹ H. Buys, 'Duitschland bouwt. Nieuwe Duitse bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 8, 58-65, aldaar 58.

¹²² Smislaert, 'Reorganisatie architectenberoep', 80.

¹²³ H. van Vreeswijk, 'Drie prijsvragen Amsterdam-Eindhoven-Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 37, 407-410, aldaar 408.

¹²⁴ Ibidem.

stelt Smissaert dat bouwen aan de toekomst een 'dringende eisch' in het heden is, maar dat velen zich afzijdig houden, enkel aan eigen belang denken en geen belangstelling hebben voor 'het groote wereldgebeuren, dat rondom hen plaats vindt'.¹²⁵ Aan deze 'kat uit den boom kijkers' van 'het nieuwe, dat komen gaat', beveelt hij de spreuk in steen gebeiteld bij de Afsluitdijk: 'Een volk dat leeft, bouwt aan zijn toekomst'.¹²⁶ Eenieder die stelt dat dat niet kan omdat Nederland bezet is, snapt niet dat het optreden van 'den Duitschen staat in Europa, ook in het belang is van het Nederlandschen Volk'.¹²⁷ Eenzelfde sentiment wordt vertolkt door Anema die stelt dat 'vele Nederlanders en Nederlandsche architecten' nog steeds op een bepaalde afloop hopen ondanks de 'nuchtere feiten'.¹²⁸ De medewerking was belangrijk, het was namelijk de oplossing voor het stijlprobleem. 'Want eerste voorwaarde voor het ontstaan van stijl is het bestaan van een gebonden volksgemeenschap, die vervuld moet zijn van een gemeenschappelijk ideaal, waarvoor en waardoor die gemeenschap werkt en het uiterste geeft, waarover zij beschikt' aldus Van Vreeswijk.¹²⁹

Er werd ook geschreven over de daadwerkelijke wederopbouw. C.B. van der Tak, NSB-lid en stadsarchitect van Amersfoort, stelde in een artikel over de wederopbouw aldaar dat men naar het stadsbeeld als geheel moet kijken. Er moet in harmonie gebouwd, zonder opvallende individuele uitingen.¹³⁰ Hij sluit zich aan bij het RvdW wat betreft het niet heropbouwen van lintbebouwing en het scheppen van groen.¹³¹

G.J. Veenstra is zeer kritisch op de wederopbouw van Wageningen, dat hij opvallend genoeg bekritiseert vanuit het verleden, dat juist tot richtsnoer was genomen. Heikel punt is het open plein rond de kerk, die vroeger nauw begrensd was, karakteristiek voor de verticale Gotische architectuur, die haar kracht volgens hem van dichtbij ontleent.¹³² De kerk zelf werd zichtbaar onvoldoende gerestaureerd en de verantwoordelijken hadden volgens Veenstra onvoldoende studie gemaakt van zowel de 'oude kaarten' als 'de vele in het kerkarchief aanwezige gegevens'.¹³³ Bij het artikel zit (zonder toelichting) een schets van het wederopbouwplan te Rhenen, waarvan het kleine, gesloten kerkplein waarschijnlijk wel naar Veenstra's smaak was.¹³⁴ Van Vreeswijk bekritiseert de wederopbouwarchitectuur daarentegen juist omdat hij het als deel van de vlucht naar het verleden ziet die de nieuwe ordening (en haar stijl) in de weg zitten: 'De architectuur die thans „mode” is

---

¹²⁵ J.C. Smissaert, 'Redevoeringen gehouden op den landdag van het Architectengilde te Nijmegen, 17 januari 1942: Rede van J.C. Smissaert', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 4, 29-31, aldaar 29-30.

¹²⁶ Ibidem, 29.

¹²⁷ Ibidem, 30.

¹²⁸ Anema, 'Een woord aan onze Nederlandsche architecten', 65.

¹²⁹ Van Vreeswijk, 'Drie prijsvragen', 408.

¹³⁰ C.B. van der Tak, 'Amersfoort' *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 4, 25-29, aldaar 26-27.

¹³¹ Ibidem, 26.

¹³² G.J. Veenstra, 'De wederopbouw van de stad Wageningen', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 27, 292-295, aldaar 292-293.

¹³³ Ibidem, 292 & 295.

¹³⁴ Ibidem, 295.

geworden, waarin Scherpenzeel en Wageningen, Middelburg en Rotterdam worden „wederopgebouwd”, ze brengt ons geen stap, maar dan ook geen stap nader tot het doel!¹³⁵

---

¹³⁵ Van Vreeswijk, ‘Drie prijsvragen’, 410.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik gekeken naar de ideeën van twee ogenschijnlijk tegenovergestelde partijen over de Wederopbouw. Aan de ene kant een uit de oude elite voortgekomen Regeringscommissariaat dat zich al voorbereid op een toekomst zonder Duitsers, en aan de andere kant de NSB, dat alle kansen aangrijpt om met de Duitsers een 'Nieuwe Orde' te vestigen. Toch moet ik uiteindelijk concluderen dat de concrete ideeën van beide partijen over Wederopbouw nog niet zo gek veel verschillen. Uiteindelijk beïnvloed het toekomstbeeld en de loyaliteit wellicht meer de retoriek dan de concrete inhoud van de ideeën.

Het RvdW zag haar taak niet enkel als een taak van herstel. De oorlogsschade was een stedenbouwkundige kans. De fouten uit het verleden konden worden hersteld in het heden, om Nederland klaar te maken voor de toekomst. Architectuur en stedenbouw moest coöperatief gedrag stimuleren en wijkgemeenschappen scheppen om de negatieve invloed van de moderne stad te minimaliseren. Er kon echter geen sprake zijn van een algehele vernieuwing, het was immers belangrijk om aan te sluiten bij het verleden en regionaal en nationaal karakter te behouden. Dit kwam tot uiting in een traditionalistische architectuur die geduid wordt als passief verzet, maar ook in het straatje van de bezetter paste, net als ideeën over 'binnenkolonisatie'.

Hoewel de NSB erg kritisch was op het RvdW zijn hun ideeën vergelijkbaar. De kritiek was voor een groot deel gemotiveerd door frustratie over uitsluiting. Veel van de grote verschillen, zoals het spreken over een 'nieuwe ordening' en het 'volk' lijken meer retorische verschillen die aangeven aan welke kant de auteur staat. Concreet betekende de nieuwe ordening een coöperatievere bouwnijverheid, met meer macht voor de overheid, volkomen in lijn met het RvdW. Op het gebied van architectuur lukt het de NSB niet om een coherente, nieuwe architectuurstijl te ontwikkelen, dit zou pas lukken als er een gebonden volksgemeenschap is met een gemeenschappelijk ideaal. Architectuur als politiek kan zoals hierboven gesteld evengoed het geval geweest zijn bij het RvdW, alleen kon men daar uiteraard niet open over zijn. Het enige concrete, het verleden en het volk, soms zelfs als maat der dingen, kan men evengoed in lijn zien met de harmonie, en het karakter van het RvdW. Uiteindelijk staan verscheidene NSB'ers dan ook totaal niet onwelwillend tegenover de Delftse School-architectuur van het RvdW. Tekenend voor deze nuance is wellicht wel het aparte hoofdstuk dat die stijl krijgt in het boek van J.J. Vriend; ook hij weet de stijl niet in de zwart-witte mal te persen.

De bemoeienis van de bezetter moet begrepen worden vanuit imperialistische en koloniale overwegingen. Het imperialistische doel om Nederland als Germaans broedervolk in te lijven in het Rijk zorgde er aanvankelijk voor dat de wederopbouw een Nederlandse aangelegenheid bleef. Echter draaide dit toen de belangen van het hart van het Rijk hiermee werden geschaad en bleek Nederland

een ander volk. Internationaal levende ideeën beïnvloedden de Nederlandse wederopbouw, waarbij denkpatronen die achteraf wellicht voorbehouden lijken aan nationaalsocialistische bewegingen ook in andere kringen geaccepteerd blijken.

Ik heb in dit onderzoek met een nieuwe periodisering gekeken naar de achterliggende discussie over de Wederopbouw in Nederland ten tijde van de oorlog. Op die manier is inzicht verkregen in de tijdsgeest en de invloed van de oorlog en de bezetter daarvan. Door ook te kijken naar de internationaal levende ideeën ben ik tot de conclusie gekomen dat de loyaliteit en het toekomstbeeld niet per se iets concreets betekende voor de ideeën over Wederopbouw, architectuur en stedenbouwkunde. Mijn bronnencorpus was beperkt en werd in die tijd gepubliceerd, waardoor de betrouwbaarheid te betwijfelen valt. Eventueel vervolgonderzoek zou zeker ook moeten kijken naar minder publieke bronnen zoals egodocumenten. De Hofpleinprijsvraag waarbij meerdere architecten tijdens de oorlog een ontwerp instuurde vraagt zeker om verder onderzoek, net als de relatie tussen RvdW, bezetter en de Zuiderzeewerken.

Afkortingenlijst

BNA	Bond van Nederlandsche Architecten
BWA	Bouwkundig Weekblad Architectura
DVK	Departement van Volksvoorlichting en Kunsten
NAG	Nederlandsch Architecten Gilde
RvdW	Regeringscommissariaat voor de Wederopbouw
TVS	Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw

Literatuurlijst

Primair

Anema, Th., 'Een woord aan onze Nederlandsche architecten', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 8, 65-66.

Bakker Schut, Frits, 'Richtlijnen voor een nieuwe woningpolitiek', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 7/8, 138-141.

'Beschikking', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1940) 26, 217.

'Besluit van den Opperbevelheber van Land- en Zeemacht van 21 mei 1940, betreffende den wederopbouw I', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* O. 550, 22 mei 1940.

'Besluit van den Opperbevelheber van Land- en Zeemacht van 24 mei 1940, betreffende den Wederopbouw I', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* O. 552, 24 mei 1940.

Bijhouwer, J.T.P., 'De Wageningsche vestinggordel', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 6, 118-122.

Bruin, Wieger, 'Het wederopbouwplan van Valkenburg (Z.H.)', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 11, 210-212.

H. Buys, 'Duitschland bouwt. Nieuwe Duitse bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 8, 58-65.

Buys, H., 'Nederlandsche cultuurpolitiek: Prof. Dr. T. Goedewaagen aan het woord', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 52, 431-432.

Embden, S.J. van, 'Het Herbouwplan voor Alblasserdam', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 5, 94-101.

Herweijer W.A., 'Rede herdenking 1-jarig bestaan technisch gilde te Utrecht, 22 november 1941', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 48, 398-400.

'Instelling Architectencommissies Wederopbouw', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 34, 267.

Jonge van Ellemeet, M.J.I. de, 'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 21 (1940) 6, 130-131.

Kraayenhagen, A., 'Het Wederopbouwplan van Wageningen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 6, 113-118.

Kropholler, A.J., 'Wat was, is en komen moet', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 33, 277.

'Een lezer schrijft ons', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 36, 304.

Lindenaar, C., 'De glazenier in den nieuwen tijd', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 6, 45-47.

'De opbouw van Rotterdam', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 6, 122.

---

26 Pouderoyen, C., 'Plan voor den wederopbouw van Rhenen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 21 (1940) 12, 224-232.

'Prijsvraag Hofplein en Blaak te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1941) 31, 333-335.

De Redactie, 'Ons Tijdschrift en de Wederopbouw', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940) 7/8, 129.

Smitsaert, J.C., 'Redevoeringen gehouden op den landdag van het Architectengilde te Nijmegen, 17 januari 1942: Rede van J.C. Smitsaert', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 4, 29-31.

Smitsaert, J.C., 'Reorganisatie architectenberoep' *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 9, 79-80.

'Stedebouwkundige adviescommissie inzake den wederopbouw', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 21 (1940) 11, 204.

Tak, C.B. van der, 'Amersfoort' *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 4, 25-29.

Veenstra, G.J., 'De wederopbouw van de stad Wageningen', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 27, 292-295.

Verhagen, P., 'De Bergerhof te Alkmaar', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 24 (1943) 7/8, 94-99.

Vreeswijk, H. van, 'Drie prijsvragen Amsterdam-Eindhoven-Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 63 (1942) 37, 407-410.

'Wat onze lezers ons mededeelen', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 32, 272.

'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 5, 94-101.

'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 21 (1940) 12, 218-219.

Secundair

Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrizend Nederland (1945-1950)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 96 (1981) 2, 300-333.

Bosma, Koos en Cor Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak: De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995).

Galesloot, Hansje, en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld: zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987).

Gast, C.D. en M.E. de Ruiter, *Verwoesting en wederopbouw van Wageningen 1940-1945* (Wageningen 1995).

Griffioen, Pim, en Ron Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (PhD-dissertatie Universiteit van Amsterdam 2008).

Haan, Ido de, 'Imperialism, Colonialism and Genocide. The Dutch Case for an International History of the Holocaust', *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) 2-3, 301-327.

Heijden, Chris van der, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001).

Johnson, Donald Leslie, 'Origin of the Neighbourhood Unit', *Planning Perspectives*, 17 (2002) 3, 227-245.

Keuning, David, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950* (Nijmegen 2017).

NIOD, 'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland' <https://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland> (11 april 2021).

Pollmann, Tessel, *Van Waterstaat tot Wederopbouw: het leven van dr.ir. J.A. Ringers (1885-1965)* (Amsterdam 2006).

Vriend, J.J., *Links bouwen, rechts bouwen: aantekeningen over architectuur en politiek* (Amsterdam 1974).

Wal, Coen van der, *In praise of common sense: Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders* (Rotterdam 1997).

Overig

Hartog, Tobias den en Hans van Soest, 'Terug naar normaal is nog ver weg, zegt Rutte', *AD.nl*, 31 maart 2020. Geraadpleegd op 9 april via: <https://www.ad.nl/politiek/terug-naar-normaal-is-nog-ver-weg-zegt-rutte~afabe0cf/>.

Hollak, Rosan en Roger Cremers. 'Terug naar 'normaal' is 'gevaarlijke illusie'', *NRC Handelsblad*, 30 mei 2020. Geraadpleegd op 9 april via: <https://advance.lexis-com.proxy.library.uu.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:6017-61T1-JC5G-10MH-00000-00&context=1516831>.

Keulemans, Maarten. 'Nu het vaccineren is begonnen, gaan we terug naar normaal. Toch? Een vooruitblik op 2021', *de Volkskrant*, 5 januari 2021. Geraadpleegd op 9 april via: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/nu-het-vaccineren-is-begonnen-gaan-we-terug-naar-normaal-toch-een-vooruitblik-op-2021~bd28c581/>.

Rijksoverheid, Mark Rutte, 'Kamerbrief over duiding van het concept Build Back Better', 3 maart 2021. Geraadpleegd op 9 april via: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021-03/03/kamerbrief-over-duiding-van-het-concept-build-back-better>.

Veer, Johan de. 'Terug naar normaal is nog ver weg', zegt Wilma Mansveld van de Veiligheidsregio Groningen over de coronacrisis', *Dagblad van het Noorden*, 16 maart 2021. Geraadpleegd op 9 april via: <https://advance-lexis-com.proxy.library.uu.nl/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:62BF-WG71-DYTV-D09J-00000-00&context=1516831>.

Afbeeldingen

Voorblad: Eppo Doeve, 'Opbouw: De nieuwe plicht' *Haagsche Post* 1 juni 1940, 5.

Middelburg: H. Klarenbeek, 'Verzameling van te bouwen gevels te Middelburg, voornamelijk aan de Lange Burg. Noordzijde' in: 'De wederopbouw van stad en land', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941) 7/8, 136-137, aldaar 137.